

Missnöje som politisk kategori

Tommy Möller

”Stolt men inte nöjd”. Så lød socialdemokraternas centrala kampanjslogan i valet 2006. Måhända en retoriskt genomtänkt kampanjslogan, men kan man verkligen vara stolt över det man åstadkommit och samtidigt vara missnöjd? Att i valet 2006 bemöta allianspartiernas kritik mot det växande utanförskapet visade sig inte vara alldeles enkelt för socialdemokraterna efter 12 års regerande. Historiskt har det annars gått förvånansvärt bra för socialdemokraterna att vara i opposition mot klassamhället och dess orättvisor trots regeringsinnehav.

En förklaring till socialdemokratins dominans i svensk politik är partiets idéutveckling under 1950-talet, då Tage Erlander myntade uttrycket ”de stora förväntningarnas missnöje”. Trots ett omfattande reformarbete förlorade socialdemokraterna tre val i rad: 1948, 1952 och 1956. Inom borgerligheten växte optimismen. Socialismen skulle självdö som en konsekvens av den snabba välståndsökningen. Statens ansvar för medborgarna skulle bli allt mindre i och med att hushållens inkomster ökade och fler blev delaktiga i kapitalbildningen (Lewin 1992: 274–279). Att det stigande välståndet skulle ta kunderna från socialismen var en föreställning som fanns även bland marxistiska teoretiker. En ny typ av ”småborgerlighet” höll på att ta form, menade man. Arbetarklassen ”förborgerligades” (Poulantzas 1977). Erlanders analys av den varför socialdemokratiska kräftgången bland väljarna var en helt annan. Han medgav att den förbättrade levnadsstandarden för de breda massorna förändrade de politiska förutsättningarna i grunden. Men hans utgångspunkt var att det missnöje, som socialdemokratin alltsedan sin tillkomst byggt sin politik på, ändrat karaktär. Armodet stod inte längre för dörren, fattigdomen hade nästan försvunnit. Var väljarna otacksamma? Inte nödvändigtvis. Men det fanns en otålighet över att reformarbetet inte gick ännu snabbare. Takten i framstegen ”betyder också en ökning av anspråken och förväntningarna [...] Det blir en mängd missnöje, men det är ett missnöje av en annan typ än det tidigare” (FK prot. 1956: 2, 23–25).

En ny sorts missnöje hade alltså uppstått i välståndets Sverige. Det efterfrågades fler och mer moderna bostäder, bättre utbildning och

sjukvård, den ökande bilismen krävde fler och bättre vägar etc. Allt detta krävde enligt Erlander ökade statliga åtaganden, och ur analysen följde tesen om det starka samhället. Att medborgarnas anspråk växte ansågs positivt: ”otillfredsställelsen med det som är, otåligheten inför framtiden, har alltid varit en mäktig drivkraft i samhällsomdaningen” (ibid.). Missnöjet var en drivfjäder som underlättade reformpolitik.

FÖRVÄNTNINGAR OCH FÖRESTÄLLD VERKLIGHET

En banal men inte helt ovidkommande utgångspunkt för den som vill studera fenomenet missnöje är att benägenheten att utveckla missnöje varierar. I Voltaires roman *Candide* möts två motpoler: å ena sidan doktor Pangloss, som trots allt elände han råkar ut för är en obotlig optimist, å andra sidan den bottenlöse pessimisten Martin, vars grundläggande ståndpunkt är att ”Gud straffar de onda, medan djävulen tar de övriga”, och som på Candides fråga om det trots allt inte finns *något* gott i världen svarar: ”Det må så vara, men jag har inte stött på det” (Voltaire 1759/1982).

Missnöje, otillfredsställelse och frustration är subjektiva upplevelser. Människor som delar Martins svartsyn är predestinerade att bli missnöjda. Som politisk kategori är emellertid missnöje i första hand intressant när det uppträder på aggregerad nivå, och i ett statsvetenskapligt perspektiv är begreppet uppmärksammat inom forskningsområden som politiskt beteende, opinionsbildning och politisk mobilisering. I en politisk kontext kan missnöje beskrivas som en ”social energi” (Petersson, Westholm & Blomberg 1989). Och missnöje på aggregerad nivå uppstår som en konsekvens av den sociala interaktion som följer av enskilda individers frustration och måste därför förstås i en socialpsykologisk kontext.

I dess grundläggande form är missnöje, i betydelsen otillfredsställelse, något som finns inbyggt i den mänskliga naturen. Albert Hirschman har i Immanuel Kants anda utvecklat detta argument: även om en människa får allt hon önskar sig kommer hon att vara otillfredsställd:

Besvikelse och otillfredsställelse är för alltid en del av människans väsen, alldeles oavsett vilka framsteg som görs. Människor, i motsats till djur, är aldrig nöjda, det är människans fundamentala natur att vara missnöjd. (Hirschman 1982: 11, min övers.)

Missnöje är ouppfyllda förväntningar men handlar inte nödvändigtvis om hur något *de facto* fungerar, eller i vad mån en människas behov *de facto*

blir tillfredsställda. Häri fanns förklaringen till den serviceparadox som upptäcktes på 1970-talet, när medborgarnas attityder till den kommunala servicen kartlades inom ramen för det första kommunforskningsprojektet. Lite oväntat visade sig missnöjet med servicen vara störst i de kommuner som satsat mest på att bygga ut den (Birgersson 1975). Erlanders tes om de stora förväntningarnas missnöje bekräftades med andra ord i kommunforskarnas data: efterfrågan på offentlig service var av dynamisk karaktär och tenderade att växa.

En tolkning av hur denna slags paradoxer ska förstås är att efterfrågan på sociala nyttigheter som tillhandahålls av staten alltid överstiger utbudet eftersom dessa betraktas som ”fria”. Det finns, konstaterar exempelvis Michael Lipsky, ett konstant efterfrågeöverskott på offentlig service, och i och med att medborgarna, via skattsedeln, redan betalat för dessa nyttigheter, uppstår missnöje om de inte själva kommer i åtnjutande av dem i tillräcklig utsträckning, eller att servicen inte uppfyller de kvalitetsförväntningar som finns (Lipsky 1980: 33f). I linje med Lipskys tes menar Hirschman att det politiska systemet inrymmer en logik om ”förväntningsåtaganden” (*expectations of entitlements*) och staten kan i grunden inte tillfredsställa medborgarnas (upplevda) behov, bara tillfälligt stilla dem (Hirschman 1982: 39).

Missnöjets kärna är således klyftan mellan det som är och det som borde vara, enligt individens subjektiva föreställningsvärd. Föreställningarna styrs av anspråken, som är dynamiska och relativa. Men vilka mekanismer ger upphov till missnöje? Vad är det som påverkar anspråksnivåer?

ATT VARA FÖRFÖRDELAD

Lipskys tes om det konstanta efterfrågeöverskottet tar fasta på att individernas anspråk är relaterade till andra individers villkor, särskilt viktig är i det sammanhanget den egna referensgruppen. Om individen upplever sig vara missgynnad i förhållande till andra uppstår en grogrund för missnöje, eftersom individen anser sig ha gått miste om något som vederbörande (också) anser sig ha rätt till. Denna frustration – att känna sig förfördelad – kallas *relativ deprivation* och utgör ett fundament i hypotesen om att välfärdsstaten har en inneboende mekanism som leder till att efterfrågan på välfärdstjänster ständigt ökar. Det finns alltid någon eller några som uppfattas ha det lite bättre. Grundtanken i teorin om relativ deprivation är att det är lättare att leva med svåra förhållanden om också

andra gör det. Eller för att använda Ernst Wigforss' berömda argument: fattigdomen fördrages bäst om den delas av alla.

Inom socialpsykologin fick teorin om relativ deprivation sitt genombrott under 1960-talet (Runciman 1966: 161f; Eskola 1970: 126f samt Thålin 1987: 66ff). Men genom att tillämpa teorin rikta sökarljuset mot gapet mellan *value expectations* och *value capabilities* fann även statsvetare fruktbara förklaringsfaktorer till att missnöje och instabilitet uppstod på olika nivåer i det politiska systemet. James Davies' revolutionsteori bygger exempelvis på teorin om relativ deprivation: det är kombinationen av växande förväntningar och minskad kapacitet som förklarar uppkomsten av revolutioner (Davies 1962: 5–18).

Teorin om relativ deprivation har kommit till användning även för att förklara missnöje i stabila demokratier. I en undersökning om brukarmissnöje kunde jag konstatera att missnöjet påfallande ofta tog sin utgångspunkt i den typen av jämförelser som teorin förutsätter. Exempelvis upplevde småbarnsföräldrar att de neddragningar som skedde i kommunerna under 1990-talet drabbade just det daghem där deras barn befann sig särskilt hårt. Anspråken var påtagligt höga, och missnöjet förstärktes av att brukarna inte upplevde sig ha några rimliga påverkansmöjligheter. Det fanns alltså ett missnöje med både verksamheten som sådan och ett proceduriellt missnöje som också det handlade om ett glapp mellan förväntningar och utfall: de som drabbades av nedskärningarna lyckades visserligen ofta komma till tals med de kommunala beslutsfattarna men dessa ansågs inte vara mottagliga för argument, och de svårigheter som fanns när det gällde att påverka och utkräva ansvar tenderade hos de missnöjda brukarna att sprida sig till deras föreställningar om det politiska systemet i stort (Möller 1996: 372).

Det missnöje som handlade om verksamheten kretsade kring rättvisaspekter. Brukarna var frustrerade över att just *deras* daghem drabbades av nedskärningarna. Detta fenomen innebär en fundamental svårighet för de styrande, genom att det alltid kommer att finnas grupper som upplever sig vara mer eller mindre förfördelade. I tider då statsfinanserna är svaga och välfärdsprogrammets åtaganden behöver begränsas är detta särskilt påtagligt, men också i tider av ekonomisk återhämtning och tillväxt är grundproblemet detsamma: vilka grupper ska kompenseras eller prioriteras?

Teorin om relativ deprivation förklarar genom sin jämförelsemekanism missnöje på en makrosocial nivå. Missnöjet är relativt i den meningen

att det sammanhänger med hur individer och grupper jämför sig med hur andra uppfattas ha det. Hur ser då den process ut som förklarar attitydförändringar?

FÖRVÄNTNINGSSINVESTERINGAR

En tongivande socialpsykologisk teori om hur attityd- och beteendeförändringar ska förstås brukar benämnas konsistensteorin. Olika kognitiva element kan antingen stå i konsonans eller dissonans med varandra. Människor undviker att utsätta sig för händelser eller information som bidrar till dissonans. Efter att ha fattat ett viktigt beslut söker individen bekräftelse på att beslutet var det rätta genom att fokusera på information som bidrar till det. Information som däremot indikerar motsatsen undviks. När attitydförändringar äger rum är alltså det en konsekvens av att individen inte klarar av att upprätthålla jämvikten mellan olika kognitiva element.

Teorin om kognitiv dissonans formulerades av psykologen Leon Festinger när han på 1950-talet studerade nyblivna bilägares beteende. Dessa tog, visade det sig, uteslutande del av reklam som berömde den bilmodell som de själva köpt. Annonser som berömde andra bilmodeller undveks däremot systematiskt (Festinger 1957: 48ff).

I konsistensteorin betonas attitydernas funktionella dimension. Det aktiveras en förträngningsmekanism efter att individen gjort ett betydelsefullt val (Eskola 1970: 252). En *förväntningsinvestering* görs i anslutning till beslutet/handlingen, och en resistens mot missnöje inträder som ett led i upprätthållandet av kognitiv harmoni. Men vad sker när en individ som varit resistent mot missnöje inte längre är det? Med utgångspunkt från teorin om kognitiv dissonans menar Hirschman att besvikelsen som uppkommer i samband med att en individ, som tidigare blundat för missförhållanden, utvecklar missnöje, blir särskilt starkt (Hirschman 1982: 16f). Det uppkommer en kumulativ effekt, på samma sätt som när proppen plötsligt ger vika efter att man frenetiskt skakat på en till synes hopplöst igenproppad ketchupflaska.

Att konsistensteorin har empirisk bärighet framkom tydligt i min studie om brukarmissnöje. Särskilt bland småbarnsföräldrar, som var kritiska till sin barnomsorg, var det högt ställda förväntningar som låg bakom missnöjet. Åtskilliga föräldrar tenderade under en tid att ignorera signaler som indikerade att det fanns problem och att deras barn inte trivdes, men när

detta blev uppenbart upphörde förträgningsbeteendet och missnöjet blev desto starkare (Möller 1996: 374).

NÅGRA REFLEKTIONER OM MISSNÖJETS BESKAFFENHET PÅ VÄLJARNIVÅ

De socialpsykologiska teorier som här uppmärksammas kan appliceras på några aktuella frågor i forskningen kring väljare och partier. En reflektion gäller partiernas starka fokusering på plånboksfrågor, trots att forskningen visar att plånboksröstning är ovanlig och därtill minskande (Oscarsson & Holmberg 2008).

Teorin om relativ deprivation bygger på att missnöje uppkommer som en konsekvens av att individer och grupper upplever sig vara förfördelade, en missnöjesform som uppkommer genom att fördelningspolitiken står i förgrunden. Logiken är tydlig: partiernas uppgift i det politiska systemet är att fånga upp och kanalisera missnöje, en uppgift de lyckas väl med – särskilt i valkampanjer där de av röstmaximeringskäl försöker exploatera olika väljargrupper missnöje. Explicit eller implicit ställs olika grupper mot varandra: pensionärer ställs mot förvärvsarbetande (jobbskatteavdraget), höginkomsttagare ställs mot låginkomsttagare (värnskatten), hyresgäster mot villaägare (fastighetsskatten), landsbygdsbor mot storstadsbor (bensinskatten). Vissa partier har till och med gjort det till sin huvudidé att ställa grupper mot varandra. Sverigedemokraterna ställer svenskar mot invandrare, Feministiskt initiativ ställer kvinnor mot män. Och förr i tiden fanns ett parti som ställde landsbygden mot städerna.

Alla frågor där grupper ställs mot varandra är förvisso inte av plånbokskaraktär, men att plånboksperspektivet dominerar i valrörelser torde vara uppenbart. I varje valrörelse ställs konkreta löften ut om förbättringar för olika väljarkategorier. Partiernas handlande kan förefalla irrationellt i ljuset av valforskningens data. Ekonomiska hänsyn, oavsett om det handlar om frågor som påverkar den egna plånboken eller inte, spelar en underordnad roll för väljarna när de röstar (ibid.: 322). Partistategerna är naturligtvis inte okunniga om valforskningens slutsatser. Ändå står plånboksfrågorna i fokus. Det förefaller som om kampanjstrategerna inte riktigt tror på forskningsresultaten.

Partierna agerar emellertid rationellt när de kanaliserar missnöje; varje parti är per definition att betrakta som ett missnöjesparti (Lawson & Merkl 2008). Och missnöje finns alltid, manifest eller latent. Även om

partierna inte särskilt ofta uttryckligen ställer grupper mot andra grupper är det ändå implicit detta som sker när vissa grupper pekats ut som eftersatta eller förfördelade. I så måtto är teorin om relativ deprivation drivfjädern bakom kampanjstrategierna.

En annan reflektion gäller väljarnas allt trolösare röstningsbeteende. Logiskt sammankopplad med denna trolöshet är att regeringspartier har fått allt svårare att bli återvalda. I Sverige har regeringspartier vid 16 tillfällena mött väljarna sedan enkammarriksdagen infördes 1970, och i 14 av dessa möten har väljarna straffat partierna. Endast 1994 (då Moderaterna ökade 0,5 procentenheter) och 2002 (då Socialdemokraterna ökade 3,4 procentenheter) har motsatsen skett. Sett till hela Västeuropa har sittande regeringar under efterkrigstiden förlorat i genomsnitt 3 procentenheter. Även under ekonomiskt goda tider minskar stödet för regeringspartier, dock i mindre grad än under ekonomiskt dåliga tider. Genomsnittsminskningen ligger på en respektive fyra procentenheter.

Det finns olika sätt att tolka det faktum att väljarna straffar regeringspartier, beroende på när stödet börjar svikta. Om teorin om kognitiv dissonans skulle äga giltighet skulle de väljare som röstat fram en ny regering vara trofasta under en tid, även om den nya regeringen inte uppfyller de förväntningar som funnits. Men denna tolkning tycks inte stämma vid en snabb kontroll av situationen inom svensk politik. Opinionsdata tyder på att regeringarna förlorar stöd tidigt under mandatperioderna. Det sista året före ett val har regeringarna i Sverige fått ett ökat opinionsstöd, att döma av de partisympatimätningar som gjorts av Sifo sedan 1967. I snitt ökar opinionsstödet för de partier som sitter i regeringen med drygt en procentenhet under det sista året före ett val.

Hypotesen att kognitiv dissonans ligger bakom väljarnas trolöshet framstår också som ologisk eftersom valforskningen visat att väljarna är kunniga och väl insatta i sakfrågorna (se dock Urbas 2009, för en kritik av den tolkningen) och det är belagt att partierna uppfyller sina vallöften i hög utsträckning (Naurén 2009). Om väljarna vet vad partierna vill göra, och partierna gör vad de lovat att de ska göra när de kommer i regeringsställning, och väljarna vet om det, måste ju orsaken till trolösheten ligga någon annanstans än i att partierna inte håller vad de lovar.

Att teorin om kognitiv dissonans inte stämmer in på väljarbeteendet kan bero på att väljarna inte upplever röstandet som tillräckligt betydelsefullt, vilket ju är en viktig komponent i teorin. Det saknas helt enkelt den starka emotionella bindning när det gäller valet av parti, som skulle

krävas för att resistensen mot missnöje skulle aktiveras. I en undersökning om politisk misstro jag gjort finns stöd för hypotesen att röstning och annan politisk aktivitet känns meningslös bland dem som har svagt förtroende till politiker (Möller 2000). För en sådan tolkning talar också det förändrade väljarbeteendet i sig, där trolösheten också kanske innehåller ett mått av illusionslöshet. Att väljarna i allt mindre grad känner emotiv samhörighet gentemot partierna sammanhänger ju med att väljarna inte upplever att partierna representerar dem på det sätt som skulle krävas för att en sådan emotiv orientering skulle utvecklas.

En tolkning av varför regeringspartier bestraffas av väljarna finns således i de bakomliggande orsakerna till den trolöshet som breder ut sig. Partierna förmår inte bygga upp starka band med väljarna, vilket också framgår av att deras kärntrupper blir allt mindre. Många av dagens partisystem kännetecknas av att partierna avideologiseras, samt rör sig mot mitten i syfta att vinna medelklassväljare; de anpassar sin politik till dessa väljargrupper utifrån opinionsmätningar och fokusgrupper och bidrar, enligt en forskare, genom den ensidiga inriktningen på att vinna väljare till en "av-demokratisering" (Lawson 2008).

*

Missnöje är en del av den mänskliga naturen, enligt vissa forskare. Följaktligen har missnöje alltid funnits, och kommer alltid att finnas, oavsett hur väl våra behov tillfredsställs. Historikern Peter Englund menar dock att missnöje är ett ganska nytt fenomen, som är kopplat till kapitalismens framväxt. Det är först då som begrepp som "utveckling" och "framsteg" vinner burskap i samhällslivet. Under feodalismen saknades missnöje på en övergripande social nivå. Englund landar i följande slutsats:

Låt oss inte bara fnysa åt detta eviga missnöje. Att det blivit så omfattande är till en del ett resultat av att det demokratiserats, att missnöjet nu är var mans egendom. Den tidiga arbetarrörelsen kan till viss del faktiskt tolkas som en kamp för rätten att få vara missnöjd, att inte nöja sig med sin lott. (Englund 1992: 192f)

Englund talar här om missnöje på en makrosocial nivå. Den politiska kulturen förändrades alltså i och med demokratins genombrott. Den fatalism som tidigare funnits och som illustrerades av Martin Luthers berömda hustavla, där det hette att man skulle "vara nöjd med sin lott och respektera överheten", försvann.

I ett demokratiskt samhälle med högt välstånd är missnöje således naturligt. Det följer av att medborgarnas anspråk är höga och, tycks det, ständigt växande.

Referenser

- BIRGERSSON, BENGT-OVE, 1975. *Kommunen som serviceproducent. Kommunal service och serviceattityder i 36 svenska kommuner*. Stockholms universitet, Statsvetenskapliga institutionen: Stockholm Studies in Politics 7.
- DAVIES, JAMES, 1962. "Towards a Theory of Revolution", *American Sociological Review*, 27.
- ENGLUND, PETER, 1992. *Förflutenhetens landskap*. Stockholm: Atlantis.
- ESKOLA, ANTI, 1970. *Socialpsykologi*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- FESTINGER, LEON, 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance*. New York: Stanford University Press.
- HIRSCHMAN, ALBERT O., 1982. *Shifting Involvements. Private Interest and Public Action*. Oxford: Martin Robertson.
- LAWSON, KAY & MERKL, PETER, (red), 2008. *When Parties Prosper. The Uses of Electoral Success*. London: Rienner.
- LAWSON, KAY, 2008. "When Parties Dedemocratize", i Lawson, Kay & Peter Merkl (red), *When Parties Prosper. The Uses of Electoral Success*. London: Rienner.
- LEWIN, LEIF, 1992. *Ideologi och strategi. Svensk politik under 100 år*. Fjärde upplagan. Stockholm: Norstedts juridik.
- LIPSKY, MICHAEL, 1980. *Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in the Public Service*. New York: Russel Sage Foundation.
- MÖLLER, TOMMY, 1996. *Brukare och klienter i välfärdsstaten. Om missnöje och påverkansmöjligheter inom barn- och äldreomsorg*. Stockholm: Publica.
- MÖLLER, TOMMY, 2000. *Politikens meningslöshet. Om misstro, cynism och utanförskap*. Malmö: Liber.
- OSCARSSON, HENRIK & HOLMBERG, SÖREN, 2008. *Regeringsskifte. Väljarna och valet 2006*. Stockholm: Norstedts juridik.
- PETERSON, OLOF, WESTHOLM, ANDERS & BLOMBERG, GÖRAN, 1989. *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons förlag.
- POULANTZAS, NICOS, 1977. *Den moderna kapitalismens klasstruktur*. Stockholm: Zenit.

RUNCIMAN, WALTER, 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. London: Routledge.

THÅLIN, MIKAEL, 1987. "Handlingsutrymme, anspråksnivå och välfärdsmätningar", i Hägg, Ingemund & Arvedson, Lennart (red), *Livschanser och välfärd*. Stockholm: SNS.

URBAS, ANDERS, 2009. *Den svenska valforskningen. vetenskapande, demokrati och medborgerlig upplysning*. Örebro: Örebro Studies in Political Science, 26.

VOLTAIRE, FRANÇOIS-MARIE, 1759/1982. *Candide*. Höganäs: Trevi.